

ІСТОРІЯ ОСКАРЖЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ АБО ВІДМОВИ В ЇХ ВЧИНЕННІ ДО СУДУ В УКРАЇНІ (кін. XVIII – поч. XX ст.)

Джуга М.В.,
*аспірант кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Джуга М.В. Історія оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду в Україні (кін. XVIII – поч. XX ст.).

Стаття присвячена судовому контролю за нотаріальною діяльністю у часи австрійського та російського панування на українських землях (кін. XVIII – поч. XX ст.).

Відзначається, що XIX ст. виступає знаменним періодом для вітчизняного нотаріату, оскільки саме в цей час він формується як самостійна інституція в системі правоохоронних органів. На українських землях у складі Австрійської та Російської імперій були побудовані два типи нотаріату: латинський та державний. Унаслідок цього автор проводить порівняльно-правове дослідження механізму оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду в різних типах нотаріату, що були побудовані в Україні на ті часи.

Стверджується, що російське нотаріальне законодавство базувалося на австрійському, зокрема австрійський Нотаріальний порядок 1855 року був покладений в основу російського Положення про нотаріальну частину 1866 року.

Робиться висновок, що побудувати нотаріат латинського типу на Росії не вдалося із-за відсутності громадянського суспільства та передумов до його формування, а також бажання держави поставити під свій контроль органи нотаріату.

З іншого боку, механізм судового контролю за діяльністю нотаріусів у двох імперіях був подібний. Нотаріус міг притягуватися до цивільної, кримінальної та дисциплінарної відповідальності за невиконання свої обов'язків. Саме в рамках останньої розвивався інститут судового оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні. Дисциплінарне провадження, яке вчиняли суди (у Австрії також нотаріальна палата як орган нотаріального самоврядування) щодо розгляду таких скарг здійснювалося за межами цивільного процесу, але можна було подавати позови про заперечення юридичної сили нотаріальних актів за правилами цивільної процедури. Подібне дозволяв як російський Статут цивільного судочинства 1864 р., так і австрійське Цивільне процесуальне уложення 1895 р.

Ключові слова: цивільний процес, еволюція нотаріату, судовий контроль, оскарження нотаріальних дій, Австрійська імперія, Російська імперія.

Dzhuga M.V. History of appeal of notarial deeds or refusal to perform them in court in Ukraine (late 18th - early 20th centuries).

The article is devoted to judicial control over notarial activities during the times of Austrian and Russian rule on Ukrainian lands (end of the 18th - beginning of the 20th century).

It is noted that the 19th century is a significant period for the domestic notary, since it is at this time that it is formed as an independent institution in the system of law enforcement agencies. Two types of notaries were built on Ukrainian lands as part of the Austrian and Russian empires: Latin and state. As a result, the author conducts a comparative legal study of the mechanism of challenging notarial actions or refusal to perform them in court in different types of notary offices that were built in Ukraine at that time.

It is claimed that the Russian notarial legislation was based on the Austrian one, in particular the Austrian Notarial Order of 1855 was laid as the basis of the Russian Regulation on the Notarial Part of 1866.

It is concluded that it was not possible to build a Latin-type notary in Russia due to the lack of civil society and the prerequisites for its formation, as well as the desire of the state to put notary bodies under its control.

On the other hand, the mechanism of judicial control over the activities of notaries in the two empires was similar. A notary public could be subject to civil, criminal and disciplinary liability for failure to fulfill his duties. It was within the framework of the latter that the institution of judicial appeal of notarial acts or refusal to perform them developed. Disciplinary proceedings carried out by the courts (in Austria also by the notary chamber as a notary self-governing body) regarding the consideration of such complaints were carried out outside the civil process, but it was possible to file claims to challenge the legal force of notarial acts under the rules of civil procedure. This was allowed by both the Russian Statute of Civil Procedure of 1864 and the Austrian Civil Procedure Code of 1895.

Key words: civil process, evolution of notary, judicial control, appeal of notarial actions, Austrian Empire, Russian Empire.

Постановка проблеми. На протязі II пол. XVII та всього XVIII ст. російська державність наступала на українську, що призвело до її повної втрати з 60-х рр. XVIII ст. Наслідком цього стало поширення загальноімперського законодавства Росії на українські землі. В свою чергу, західноукраїнські землі попали під юрисдикцією Австрійської імперії: Закарпаття з XVI ст., Східна Галичина та Північна Буковина з кінця XVIII ст. На поч. XIX ст. на західноукраїнських землях проживало 3,5 млн. людей, з яких 2,4 становили українці. Оскільки Російська імперія нерідко запозичувала європейське законодавство для модернізації свого, варто спочатку розглянути становлення та розвиток інституту судового оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні в Австрійській імперії, нотаріальне законодавство якої (зокрема, Нотаріальний порядок 1855 р.) було запозичене Росією в II пол. XIX ст. [1, с. 98].

XIX ст. – знаменний період для вітчизняного нотаріату, оскільки саме в цей час він формується як самостійна інституція в системі правоохоронних органів. На українських землях у складі Австрійської та Російської імперій були побудовані два типи нотаріату: латинський та державний відповідно. Унаслідок цього, актуальним виглядає необхідність дослідження та порівняння механізму оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду в різних типах нотаріату, що були побудовані в Україні на ті часи.

Стан опрацювання. Історія вітчизняного нотаріату була предметом дисертаційних та монографічних досліджень, а також доволі часто з'являлася в періодичних наукових публікаціях. Тим не менше, питання оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду в еволюції вивчалось науковцями не так часто (К.Р. Добкіна, М.С. Долинська, К.Л. Зілковська, В.І. Ковбас, П.І. Крайній, Л.Е. Ясінська тощо), залишаючи ще доволі багато не розв'язаних питань.

Метою статті є визначення особливостей судового контролю за нотаріальною діяльністю в Україні в період австрійського та російського панування на українських землях.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час реєстрація приватних актів у Східній Галичині та Північній Буковині, які були включені до складу Австрійської імперії велася за правилами Речі Посполитої: відповідні дії вчиняли канцелярії судів, що вели актові книги за Литовськими статутами. Проте, задля зменшення впливу польського права, подолання феодальних пережитків та інкорпорування нових територій у австрійську правову систему, цісарським патентом від 29 вересня 1850 р. був запроваджений у коронних землях нотаріат при судах, що займався не тільки посвідченням приватних договорів, але міг розглядати безспірні справи [2, с.4]. Нотаріальні акти також можна було вчиняти при адвокатах та судах. Дівав нотаріус на основі Нотаріального порядку 1855 р., який виявився недосконалим і згодом був розроблений ще один: Нотаріальний порядок 1871 р., який діяв на західноукраїнських землях аж до 1934 р.

Згідно Нотаріального порядку 1871 р. нотаріус на західноукраїнських землях виступав приватною особою, яка була уповноважена державою вчиняти нотаріальні дії. Вони мали органи самоврядування: нотаріальні палати, які могли щодо нотаріусів розглядати дисциплінарні провадження. Там де вони не були створені подібні дії міг вчиняти суд першої інстанції, в окрузі якого працював нотаріус. Якщо ж нотаріус порушив положення законів, що регламентували його діяльність, не виконав своїх обов'язків, покладених на нього цими ж законами чи вчинив проступок, несумісний з честю і гідністю його посади, проти нього судом II інстанції порушувалось дисциплінарне провадження (§157 Закону). У випадку визнання нотаріуса винним на нього накладалося покарання у вигляді: а) письмової догани; б) штрафу до 500 крон; в) відсторонення від посади на строк одного року; г) заборона займатися нотаріальною діяльністю взагалі [3]. Отже, у дисциплінарному відношенні нотаріус попадав під юрисдикцію органу нотаріального самоврядування (нотаріальній палаті) та судам I та II інстанції [4, с. 625].

В кін. XVIII – поч. XIX ст. ситуація з нотаріальною справою на Росії була доволі плачевною. Непослідовні та непродумані реформи II пол. XVII та поч. XVIII ст., коли повноваження на посвідчення приватних актів, у тому числі й на нерухомість, переходили від піддядчих до чиновників приказів, а від них знову до піддядчих, а потім від них до кріпосних писарів, завершилися тим, що Катерина II для формування кріпосних актів (документів про права на нерухомість), створила палати цивільного суду, в структурі якої створювалися відділення кріпосних справ. Подібні відділення були створені також у судах нижчого рівня: повітових судах. Отже, нотаріальна та судова діяльність були поєднані в єдине ціле, де окремі працівники суду залучалися під контролем суду до вчинення нотаріальних дій. Зокрема, приватні акти заносилися в «доповідну книгу» та передавалися на розгляд суду, який, переконавшись у їх законності, давав вказівку вписувати акти до книг. Тільки після цього оригінал акту видавався особам, які звернулися до суду про вчинення цього акту. Багато в чому подібна процедура вчинення приватних актів нагадувала польсько-литовське законодавство XVI ст. Схожості також додавала та ситуація, що існувала доволі велика група осіб, які у відсутності відділення кріпосних справ мали право посвідчувати приватні акти: волосне правління, митниця, магістрати, станові пристави і т.д.

Таким чином, самостійного органу, що міг би виконувати нотаріальні функції, займаючись реєстрацією приватних актів у царській Росії до 1866 року не виникло. У 1866 році Олександр II затверджує Положення про нотаріальну частину, яке послужило нормативною основою для виникнення інституту нотаріату, який зберіг свою актуальність аж до розвалу Російської імперії. Положення про нотаріальну частину 1866 р. (далі Положення) було включено до Зводу законів Російської імперії в том XVI. Як вище було вказано російське нотаріальне законодавство того часу багато в чому базувалося на австрійському, хоча й були певні, інколи істотні, відмінності.

Згідно російського Положення 1866 р. всі нотаріуси були державними чиновниками, які мали право за свої послуги брати гроші, якщо держава не визначила таксу за вчинення нотаріальних дій. Вони належали до адміністрації окружних судів (ст. 20 Положення), їх посада відповідала класу чиновників 8 рангу (ст. 17 Положення) [5, с. 326]. Існувала нотаріальна ієрархія: старші нотаріуси та нотаріуси, де перші мали виключні повноваження посвідчувати права на нерухомість, а другі – мали право вчиняти всі інші нотаріальні дії. Проте, подібна ієрархія не давала право старшому нотаріусу наглядати за діяльністю нотаріусів та притягувати їх до дисциплінарної відповідальності. Вони обоє були під наглядом окружного суду, в окрузі якого працювали. У деяких губерніях Російської імперії, незважаючи на проведену нотаріальну реформу, нотаріальні функції як і раніше покладалися на секретарів суду або суддів [6, с. 105].

Положення про нотаріальну частину 1866 р. складалося з 377 статей (хоча на момент видання їх було значно менше), які ділилися між 5 розділами. Розділ 1 складався з трьох глав, де остання глава стосувалася оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні: Глава III «О надзорѣ за Нотаріусами, Старшими Нотаріусами и ихъ Помощниками и объ отвѣтственности ихъ» (ст. 57–64). Незважаючи на те, що скарги на вчинення нотаріальних дій чи відмову в їх вчиненні подавалися до окружного суду, до якого були приписані нотаріуси (старші нотаріуси), порядок розгляду таких скарг не становив собою окремий вид провадження в межах цивільного процесу. Такі скарги подавалися на загальних підставах для приватних скарг на державного чиновника. Проти нотаріуса (старшого нотаріуса) розпочиналося дисциплінарне провадження, яке могло закінчитися застосуванням до нього дисциплінарних стягнень (якщо не було підстав для притягнення його до кримінальної відповідальності). Зокрема, ст. 57 Положення вказує, що нагляд за нотаріусами йде на підставі загальних правил Заснування судових установ (ст. 249–296). Указані статті визначають хто здійснює нагляд за судовими установами та їх чиновниками (за винятком прокурорів), які дисциплінарні стягнення застосовуються до чиновників судових установ та порядок дисциплінарного провадження [5, с. 45–49].

Варто зауважити, що окружний суд за своїм розсудом міг в любий момент зайнятися перевіркою книг та справ нотаріусів, не чекаючи від осіб скарг на них (ст. 58 Положення). Хоча такі повноваження він застосовував не часто, як зауважує К.Л. Зілковська [7, с. 16].

Скарги на неправильні дії нотаріусів при виконанні ними своїх обов'язків або відмови в їх виконанні подавалися до окружного суду, до якого належали нотаріуси (ст. 60 Положення). Діяльність окружного суду охоплювала декілька повітів, які виступали адміністративно-територіальними одиницями губерній [8, с. 73]. Скарга подавалася в межах двотижневого строку з моменту вчинення нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні (ст. 61 Положення). Безпосередньо скарга передавалася нотаріусу, який зі своїми поясненнями повинен був її передати на протязі семи днів до окружного суду.

Суд міг поінформувати протилежну сторону, що брала участь у вчиненні нотаріального акту про таку скаргу, з визначенням дати проведення судового засідання (ст. 62 Положення). Якщо окружний суд відмовить у вчиненні нотаріального акту, його постанову може бути оскаржена до судової палати; але у разі підтвердження правомірності нотаріальної дії, його рішення не можна було оскаржувати. У такому разі заперечення нотаріальних актів або нотаріальних посвідчень могло бути проведеним у формі позовного провадження, де зацікавлена особа могла подати позов до належного суду (наприклад, позов про визнання заповіту недійсним) (ст. 63 Положення) [5, с. 330]. В останньому випадку відповідачем виступав не нотаріус, а особи, чиї права фіксував нотаріальний акт, тобто мало місце розгляд звичайної цивільної справи, де розглядався спір про право цивільне по суті.

Порядок вчинення нотаріальних дій у царській Росії був розроблений таким чином, що давало нотаріусам можливість для зловживання, неналежного виконання своїх обов'язків, що, в підсумку, створювало умови для подання на них скарг до окружного суду на неправильність вчинення нотаріальної дії. Так, при вчиненні нотаріальних дій вимагалася обов'язково присутність свідків, які повинні були своїми підписами посвідчити те, що нотаріальна дія відбулася, а за необхідності – особисту присутність осіб, які її вчиняли (ст. 84 Положення) [5, с. 332]. Подібне правило також діяло й в Австрійській імперії. Оскільки шукати кожного разу свідків (а їх вимагалася два, а для посвідчення кріпосних актів – три) було проблематичним, кожен нотаріус «прикормив» біля своєї контори постійних свідків, які фігурували у всіх нотаріальних актах та підписувалися під будь-чим за винагороду, яку сплачував їм нотаріус [9; 10]. Зокрема, один нотаріус виготовив довіреність на замовлення особи, яка назвалася іншим прізвиськом. Встановлення такої особи було проведено тільки свідками, що працювали в його нотаріальній конторі. В подальшому вияснилося, що за вчинення нотаріальної дії звернулася недієздатна особа, яка на підставі довіреності, виданої нотаріусом, отримала в банку чужі гроші. За це нотаріус був притягнутий до дисциплінарної відповідальності та звільнений з роботи [11, с. 19].

Висновки. Вперше нотаріат як самостійний інститут було започатковано на західноукраїнських землях (зокрема, Нотаріальний порядок 1855 року введено в дію в Галичині 1859 р.), а потім на українських землях у складі Російської імперії. Австрійське нотаріальне законодавство сер. XIX ст. вплинуло на російське того часу, оскільки царська Росія багато запозичила з австрійського до Положення про нотаріальну частину 1866 р. Тим не менше, в Австрії вдалося сформувати нотаріат латинського типу, де нотаріус виступав представником вільнонайманої професії, а на Росії – ні. Зумовлено це відсутністю громадянського суспільства та умов до його формування, а також бажанням держави поставити під свій контроль діяльність нотаріусів. Саме тому нотаріус на Росії став державним чиновником та був включений до штату окружних судів. З іншого боку, механізм судового контролю за діяльністю нотаріусів у двох імперіях був подібний. Нотаріус міг притягуватися до цивільної, кримінальної та дисциплінарної відповідальності за невиконання свої обов'язків. Саме в рамках останньої розвивався інститут судового оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні. Дисциплінарне провадження, яке вчиняли суди (у Австрії також нотаріальна палата як орган нотаріального самоврядування) щодо розгляду таких скарг здійснювалося за межами цивільного процесу, але можна було подавати позови про заперечення юридичної сили нотаріальних актів за правилами цивільної процедури. Подібне дозволяв як російський Статут цивільного судочинства 1864 р., так і австрійське Цивільне процесуальне уложення 1895 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Денисяк Н.М. Короткий аналіз історії виникнення, розвитку та реформування інституту нотаріату в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 4. С. 97–100.
2. Ковбас В.І., Крайній П.І. Генеза нотаріату. Австрійський період на території Буковини. *Юридичний вісник*. 2022. № 2(63). С. 72–77.
3. Ясінська Л. Нотаріат в Галичині за австрійським Положенням 1871 р. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2003. Випуск 38. С. 112–118.
4. Долинська М.С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 988 с.
5. Сводъ Законовъ Россійской Имперіи. Томъ XVI. Судебные уставы. Санктпетербургъ, 1912. 680 с. (XLVI). URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CN=

- R=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0005997 (дата звернення: 08.12.2023).
6. Энгельмань И.Е. Курсь русскаго гражданскаго судопроизводства. Издание третье, испр. и доп. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. 632 с.
  7. Зілковська К.Л. Судовий порядок оскарження нотаріальних дій та відмови в їх вчиненні: дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 181 с.
  8. Задорожна А.П. Підсудність у цивільному процесі України: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2017. 250 с.
  9. Подгорецкий П. Наиболее желательные изменения в организации современного нотариата. *Журнал Министерства юстиции*. 1906. № 7. С. 165—219.
  10. Бутовский А.Н. О проекте новой нотариальной таксы. *Вестник права*. 1904. № 6. С. 222—238.
  11. Добкіна К.Р. Роль нотаріату у цивільному судочинстві (XVIII – XIX століття). *Юридичний електронний журнал*. 2019. № 5. С. 18–21. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2019/4.pdf (дата звернення: 09.12.2023).